

Հայագիտական հրատարակութիւններ

TOMMASO BRECCIA FRATADOCCHI, «LA CHIESA DI S. EJMIACIN A SORADIR», *Consiglio Nazionale Delle Ricerche, Studi di Architettura Medioevale Armena, No. 1, Roma, 1971, 89 p., 13 illustrazioni, 56 fotografie, 81 raffronti tipologici : disegni.*

TOMMASO BRECCIA FRATADOCCHI, «THE CHURCH OF ST. EJMIACIN AT SORADIR», *Studies on Medieval Armenian Architecture. No 1, Rome, 1971, 89 p., 13 illustrations, 56 photographs, 81 typological comparisons : drawings.*

ԹՈՄԱՋՈ ՊՐԷՉԻԱ ՖՐԱԴՈՍԿԻ, «ՍՈՐԱՏԻՐԻ ՍՐ. ԷՋՄԻԱՍԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ», Ուսումնասիրութիւններ Միջնադարու Հայ շարտարապետութեան, Թիւ 1, Հռոմ, 1971:

Արեւմտեան Հայաստանի ճարտարապետական յուշարձանները, դժբախտ պարագաներու բերումով, մինչեւ վերջերս չեն ունեցած իրենց նոր Թորմանեանները, որոնք առիթը ունեցած ըլլային աեղւոյն վրայ չափազրելու եւ ուսումնասիրելու Հայ մեծարժէք այդ կոթողները: Ի բաց առեալ մէկ քանի ծանօթ ու նշանաւոր յուշարձաններէ, Արեւմտեան Հայաստանի ճարտարապետական մեր սքանչելի յուշարձանները չեն արժանացած ուսումնասիրութեան, նոյնիսկ անոնցմէ շատերուն լուսանկարներն ու տեղեկագրութիւնները կը պակսին մեզի: Եւ եթէ նկատի ունենանք անոնց աւերակ ու կիսակործան վիճակը, ինչպէս նաեւ խնամքէ ու պաշտպանութենէ զուրկ դրութիւնը, կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ անոնցմէ շատեր դատապարտուած են յաւէտ կորսուելու Հայկական ճարտարապետութեան Համար, կորուստ մը, որ կրնայ շատ ծանր կշռել, նկատի առած որ անոնցմէ շատեր արդէն իսկ յաւէտ անհետացած են, առանց պարզելու իրենց զաղտնիքները, որոնք կրնային այնքան լոյս սփռել Հայ ճարտարապետութեան ու ժողովուրդի պատմութեան զանազան հանգրուաններուն վրայ:

Այսօր, մեծ բարերախտութիւն է մեզի համար տեսնել եւրոպացի ճարտարապետներու եւ դիտնականներու վերստին ցուցարբարած հետաքրքրութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց ձեռնարկած ծանր ու դժուարին աշխատանքը, արժանաւորապէս զնահատելու համար հայկական ճարտարապետութիւնը:

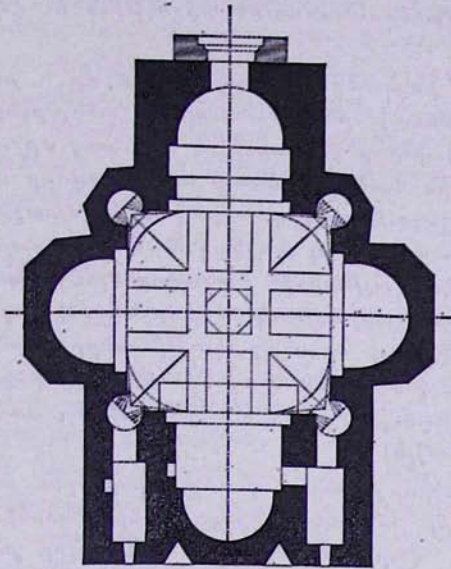
Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու այժմու վիճակը շատ նախնական է դեռ, երթեւեկը անտանելի դժուար, եթէ ոչ վտանգաւոր: Եւ այս պայմաններու մէջ կրնանք միայն երախտապարտ ըլլալ բոլոր անոնց, որոնք որեւէ ձեւով, լուսանկարելով, չափադրելով եւ կամ ուսումնասիրելով մեր միջնադարեան կոթողներու մնացորդները, կորուստէ կը փրկեն զանոնք:

Սորատիրի Սբ. Էջմիածինի նուիրուած այս հատորը առաջինն է այն շարքին, որ պիտի հրատարակուի Consiglio Nazionale Delle Ricerch-ի կողմէ, ղեկավարութեամբ Փրոֆ. Զէզա տէ Ֆրանչուլիչի, որուն ստորագրութիւնը կը կրէ նաեւ այս հատորին յառաջարանը:

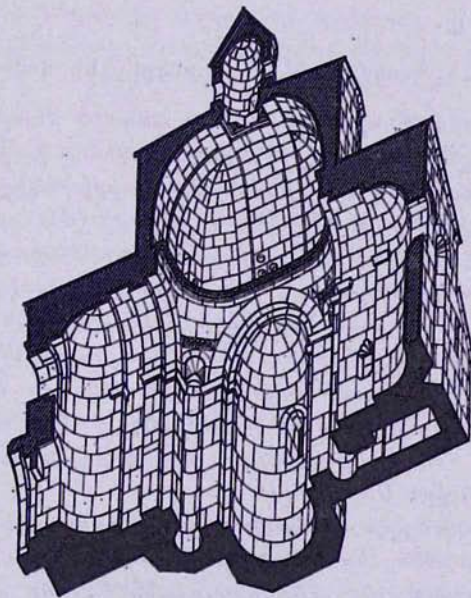
Միջանկեալ յիշենք նաեւ թէ սոյն համալսարանի հովանաւորած առաջին գործը եղաւ նշանաւոր այն ցուցահանդէսը, նուիրուած՝ միջնադարեան Հայաստանի (Արեւելեան եւ Արեւմտեան) ճարտարապետութեան, որ առաջին անգամ ներկայացուեցաւ Հոռմի Վեներիկեան սրահին մէջ, ստեղծելով ահագին խանդավառութիւն եւ նորոգելով հետաքրքրութիւնը հայկական ճարտարապետութեան հանդէպ, օտար դիտնականներու մօտ: Ցուցահանդէսը նաեւ շրջեցաւ աշխարհի զանազան հայաշատ կեդրոնները: Ցուցահանդէսին առիթով հրատարակուած ուղեցոյց հատորը ինքնին համայնագիրտարանի մը արժէքով ուսումնասիրութիւն մըն է հայ ճարտարապետութեան նուիրուած, իր լուսանկարներով, յատկազօծերով եւ բացատրական տեղեկութիւններով, որուն իրազորման համար խումբ մը իտալացի դիտնականներ քանի մը անգամներ ուղեւորուած են Հայաստանի բոլոր շրջանները, նաեւ Պարսկաստան:

Հատորին հեղինակը՝ ճարտարապետ Թոմազո Պրէչիա Ֆրադատոքի, առաջին անգամ 1965 թ.ին, ճարտարապետ Բաօլօ Գունչօի հետ այցելած է Միջին Արեւելք եւ ապա՝ 1966 եւ 1968 թթ.ուն Հայաստանի զանազան գաւառները: Սորատիրի մասին առաջին համառօտ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած է Բաօլօ Գունչօի կողմէ՝ «Revue des Etudes Armeniennes»-ի մէջ (N. S. vol. V, 1968, pp. 91-108):

Սորատիրի Սբ. Էջմիածինի նուիրուած այս աշխատասիրութիւնը, որ հրատարակուած է երկու լեզուներով (իտալերէն եւ անգլ-

Սուրբ Խրիստի Սր. Էջմիածին - Յատակագիծ

Սուրբ Խրիստի Սր. Էջմիածին - Աֆգիռնումերքի հատում

լերէն), բաժնուած է երկու մասերու՝ ուսումնասիրութիւն եւ վաւերանկարներ:

Ուսումնասիրութիւնը, ինքնատիպ մենագրութիւն մը, յաջորդ էջերուն մէջ ամբողջութեամբ թարգմանուած է անգլերէնի, որ աւելի մատչելի ըլլալով, կարեւոր է լրացնելու մեծ բաց մը արեւմտեան գիտական աշխարհին համար (նկատի ունենալով որ ո՛չ հայերէն եւ ո՛չ ալ ռուսերէն լեզուները ընդհանրացած եւ մատչելի լեզուներ են), եւ կրնայ գոհացում տալ հայկական ճարտարագիտութիւնը արեւմտեան գիտական աշխարհին ծանօթացնելու աշխատանքին: Փափաքելի պիտի ըլլար անշուշտ որ այս օրինակին հետեւէին հայաստանեան այն արժէքաւոր հրատարակութիւնները, որոնք լոյս կը տեսնեն հայերէնով եւ կամ ռուսերէնով միայն (Թոկարսքի, Եագոպսըն, Թորամանեան, Յարութիւնեան, Մնացականեան, Սաֆրաստեան, Ղաֆատարեան, եւայլն):

Աշխատասիրութեան երկրորդ մասը՝ վաւերանկարներու բաժինը, կ'ամբողջացնէ գործը իր լուսանկարներով, մանրամասներով (details), յատակագիծերով, կտրուածքներով եւ այն բոլոր յուշարձաններու յատակագիծերով, որոնք ուսումնասիրութեան մէջ համեմատուած են Սորատիրի օրինակին:

Առաջին մասը բաժնուած է հետեւեալ երեք գլուխներուն.

ԳԼՈՒԽ Ա.

Գննութիւն Պատմական Բնագիրներու եւ Գննադատական Երկերու

Ուսումնասիրութեան այս առաջին մասին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ պատմական այն բոլոր տեղեկութիւնները եւ տուեալները, որոնք կը վերաբերին Սորատիրի եկեղեցիին՝ Թովմա Արծրունիէն (Ժ. դար), Թովմա Մեծոբեցի (ԺԵ. դար) եւ Առաքել Դարիժեցի (ԺԶ. դար), հասնելու համար հազուագիւտ այն մէկ քանի ճամբորդական նկարագրութիւններուն, որոնք կը յիշատակեն Սորատիրը (եւ այս անցողակի ճամբորդական նկարագրութիւններն իսկ իրենց մեծ դերը կ'ունենան նկարագրելով՝ այժմ կորսուած մի քանի արձանագրութիւններ, քանդակուած եկեղեցիի ճակատին): Հ. Համազասպ Ոսկեան իր Վասպուրական-Վանի վանքերուն նշուիրուած հատորներու շարքին մէջ իսկ հազիւ փոքր յիշատակութիւն մը կը նուիրէ Սորատիրին:

Սորատիրի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ, հեղինակը կ'ուզէ յայտնել իր տեսութիւնը, թէ՛ Սորատիր շատ նշանաւոր եւ բայց անգտանելի այն յուշարձանն է, որ պատմագէտներու մօտ ծանօթ էր Աղբալի Սբ. Խաչ անունով:

Հեղինակը այն կարծիքէն է թէ Սորատիրը շրջանային ուրոյն լուծում մըն է խաչածեւ-կեղերոնազմբէթ տիպի եկեղեցիներու, ինչպէս՝ Աւանի, Հռիփսիմէի տիպի եկեղեցիները: Բայց ոչ միայն ժամանակակից սոյն եկեղեցիներու (է. դար), այլ նաեւ զանոնք կանխող՝ նկատի ունենալով Սորատիրի կարգ մը այլ մանրամասնութիւնները, որոնք յաջորդ գլուխներու մէջ ան մանրամասնօրէն կը վերլուծէ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հարտարապետական կառոյցի նկարագրութիւն

Երկրորդ մասին մէջ, Հեղինակը կը ներկայացնէ շինարարական եւ ճարտարապետական ձեւերը եւ կ'աշխատի առարկայօրէն տեղադրել ժամանակագրական կարգով, ըլլայ յատակագծային եւ կամ ծաւալային լուծումները, որոնք միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան կու տան անոր ինքնուրոյնութիւնները:

Նմանապէս մանրամասնօրէն քննուած եւ բաղաւորուած են զանազան յուշարձաններու հետ, նաեւ զարդային եւ տեքստիլ լուծումները՝ դուռերու, պատուհաններու, նիշերու, որոնք կրնան լոյս սփռել եկեղեցիին հիմնադրման թուականին մասին:

Հետագայ դարերու ընթացքին եղած են զանազան եւ կարեւոր յաւելումներ, որոնք Հեղինակը կ'աշխատի անջատել մայր կառոյցէն եւ զանազանել բնատիպը՝ օտարամուտէն: Օրինակ՝ գմբէթը հետագայ դարերու դործ է (կեղերոնական, լոյսի աղբիւրով): Նաեւ զարդային կարգ մը մտքիփներ կը մատնեն իրենց խորթութիւնը վաղ շրջանի հայկական ճարտարապետութեան սկզբունքներուն:

Հեղինակը նկարագրած ու բացատրած է եկեղեցիին ներքնամասը, մատնանշելով այն բոլոր նմանութիւններն ու տարբերութիւնները որոնք կան, բաղաւորած՝ նոյն տիպի եւ նոյն դարաշրջանի այլ օրինակներուն հետ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Բաղդատական վերլուծում Նախատիպային եւ Ոճային Յատկութիւններու: Ժամանակագրական Թեյադրութիւններ

Սորատիրի եկեղեցին կը պատկանի խաչածեւ-կեղերոնազմբէթ տիպի այն մեծ խումբին, որ իր զանազանութեամբ եւ հետաքրքրական լուծումներով կը հարստացնէ հայկական ճարտարապետութիւնը:

Հեղինակը հոս այն կարծիքին է թէ միջնադարեան վաղ շրջանի հայ ճարտարապետները համեմատաբար մեծ կարեւորութիւն տուած են եկեղեցիներու ներքնամասերուն, որոնք եւ պայմանաւորած են ստորադաս արտաքինի ծաւալային կառոյցը:

Արտաքին թէ ներքին ծաւալային գեղարուեստական լուծման մէջ մեծ կարեւորութիւն ունեցած է chiaroscuro-ն (չուքերու եւ լոյսերու համադրումը), զոր հայ ճարտարապետները լաւագոյնս օգտագործած են իրենց լուծումներուն մէջ:

Հեղինակը քննելով եւ համեմատելով Սորատիրի Սբ. Էջմիածինը նոյնատիպ խաչաձեւ-կեղերոնագմբէթ եկեղեցիներու կանգուն մնացած օրինակներուն հետ՝ ըլլայ Հայաստանի (Աւան, 591-605 թթ., Հոփսիմէ, 618-628 թթ.), ըլլայ Վրաստանի (Ճիվարի, Սբ. Սիոն, եւն., Է. դար), զայն կը գտնէ եթէ ոչ շատ աւելի վաղ շրջանի կառոյց, գոնէ ժամանակակից անոնց, հակառակ անոր որ աշխարհագրականօրէն բաւական հեռու կը գտնուի Վրաստանէն եւ Արարատեան աշխարհէն, եւ այս ձեւով կը հաստատէ այն տեսութիւնը թէ այն ժամանակ ճարտարապետական-չինարարական ամբողջ խումբեր կը տեղափոխուէին շրջանէ-շրջան, կառուցանելու համար զանազան եկեղեցիներ (Վրաստանի Ճիվարիի եւ Աթէնի Սբ. Սիոնի հայերէն արձանագրութիւնները այս ձեւով աւելի կը հիմնաւորուին):

Իբր յաւելեալ փաստարկութիւն հիմնադրման թուականին, հեղինակը կը դիմէ Սորատիրի զարդային քանդակներու մանրամասնութեանց եւ զանազան խոյակներու, նիշերու, կամարներու օրինակներուն, եւ հոս արդէն համոզիչ կերպով կը հաստատէ կապ մը հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի քրիստոնէական առաջին շրջանի ճարտարապետական նմոյշներու հետ եւ իբր Սորատիրի հիմնարկութեան թուական անգամ մը եւս կը փաստէ, թէ ան պէտք է կառուցուած ըլլար Է. դարու առաջին տասնամեակներուն:

Եւ այլեւս վերջնականապէս յենուելով հիմնադրութեան վերոյիշեալ թուականին եւ տեղեկագրական տուեալներուն, հեղինակը այժմ կ'առաջադրէ իր այն տեսութիւնը, թէ Սորատիրի Սբ. Էջմիածինը նոյն ինքն է պատմագիրներու յիշատակած եւ այժմ անգտանելի՝ Արծրունեաց տոհմին նշանաւոր Սբ. Խաչին:

Թովմա Արծրունի կը յիշէ Աղբակի Աղամակերտ բերդաքաղաքը իբր տոհմային դամբան Արծրունեաց իշխաններու: Ըստ պատմագրին, Գազիկ իշխան իր հօր մահէն ետք իբր բաժին կը ստանայ Ռշտունեաց գաւառը Վանայ շրջանով, եւ Աղթամար կղզիին մէջ, Մանուէլ ճարտարապետին կառուցանել կու տայ այժմու նշանաւոր

Սբ. Խաչը: Հաւանաբար ուղելով շարունակութիւն մը տեսնել իրենց տոհմային նշանաւոր Սբ. Խաչին, Աղթամարի եկեղեցիին կը տրուի յար եւ նման յատակադիծ Սորատիրի հետ:

Հեղինակին այս շատ փայլուն տեսութիւնը, հիմնաւորուած առարկայական եւ դիտական փաստարկութիւններով, կրնայ նոր էջ մը բանալ հայկական վաղ շրջանի կոթողներու կառուցման ժամանակը ճշդորոշելու աշխատանքին մէջ եւ լուծել նաեւ այս ժամանակաշրջանի վրացական-հայկական ճարտարապետութիւններու ազդեցութիւններու կապակցութեամբ վիճելի կարգ մը հանգուցային հարցերը, զորս վերջերս վրացի հնագէտներ կը յարուցեն, մերժելով հայկական եկեղեցիներու հիմնադրութեանց թուականներու նոյնիսկ դիտական տեսութիւնները:

Մաղթելի է որ «Միջնադարու Հայ Ճարտարապետութեան Ուսումնասիրութիւններ» շարքին յաջորդ հատորները շուտով լոյս տեսնեն, եւ ըլլան նոյնքան դիտական որքան այս մէկը, եւ թ. 9. Ճրագատողքի շարունակէ իր դիտական աշխատանքները, լուսաբանելու համար հայ ճարտարապետութեան տակաւին մութ մնացած այլ հարցեր եւս: